

BAROK

HISTORIA-LITERATURA-SZTUKA

Półrocznik VIII/2(16)2001
Wydawnictwo NERITON

Komitet Redakcyjny:

Urszula Augustyniak (Warszawa), Andrzej Borowski (Kraków),
Paulina Buchwald-Pelcowa (Warszawa),
Juliusz A. Chrościcki – wiceprzewodniczący (Warszawa),
Lech Kalinowski (Kraków),
Mariusz Karpowicz (Warszawa), Edmund Kotarski (Gdańsk),
Janusz Pelc – przewodniczący (Warszawa),
Irena Poniatowska (Warszawa), Marek Prejs (Warszawa),
Andrzej Rottermund (Warszawa), Jan Sereyka (Opole),
Jacek Staszewski (Toruń), Zygmunt M. Szweykowski (Kraków),
Janusz Tazbir (Warszawa), Andrzej Kajetan Wróblewski (Warszawa)

Redaktor Naczelny

Janusz Pelc

Członkowie Redakcji:

Urszula Augustyniak
Paulina Buchwald-Pelcowa
Juliusz A. Chrościcki
Irena Poniatowska
Tadeusz Bernatowicz
Marek Prejs
Adam Karpiński
Jacek Głazewski

Adres redakcji:

Instytut Literatury Polskiej
Uniwersytetu Warszawskiego
00-927 Warszawa
tel. 55 20 573
fax 55 21 020

Adres Wydawnictwa:

Wydawnictwo Neriton
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa
tel./fax 831-02-61 wew. 26

Emblematy haftowane symbolizujące życie św. Franciszka Salezego na barokowych antependiach z kościoła SS. Wizytek w Warszawie*

Emblematy stosowano powszechnie w okresie baroku. Wykorzystywano je w dekoracjach świątecznych, również codziennego użytku w wyposażeniu wnętrza, jako ozdobę odzieży i przedmiotów osobistych. W tej postaci miały służyć wyróżnieniu rodzin lub osób.

Stosowane w różnych okolicznościach były jednocześnie nośnikiem treści i formą plastyczną, wyrażały symbole przyjęte przez ludzi baroku, pełniły funkcje znaku akcentującego zdarzenia lub gloryfikującego osoby¹.

Znaki umowne najpierw tworzono w formie graficznej lub opisowej, następnie zbierano, komponując poszukiwane wzorniki i wydawano je drukiem w postaci popularnych książek emblematycznych. Barokowe zbiory emblematyczne opierały się na kanonie przyjętych symboli w ujęciu naturalistycznym, które w dużej mierze czerpano z wzorów antycznych².

Emblematy zastosowane na antependiach SS. Wizytek w Warszawie reprezentują cztery obrazy haftowane, umieszczone pośrodku, w owalnych, ornamentalnych ramach. Kompozycja antependiów przypomina winiety z dekoracją barokową.

Wyeksponowany centralnie medalion o treści symbolicznej występuje w otoczeniu ozdób roślinnych. Z dwóch stron emblematu umieszczone są wazy

* Artykuł: *Emblematy haftowane symbolizujące życie św. Franciszka Salezego na barokowych antependiach z kościoła SS. Wizytek w Warszawie* był wygłoszony na XLII Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki pt. *Sztuka w XVII wieku w Polsce. Blaski i cienie* w Krakowie, w 1993 roku. Składam podziękowanie Siostrom Wizytkom przy Krakowskim Przedmieściu w Warszawie i przy Avenue Denfert-Rochereau w Paryżu za współpracę i gościnę w trakcie pisania pracy.

¹ Emblematy dekorują dwie znane tkaniny barokowe zachowane w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie: Gobelin herbowy Stefana Korycińskiego, poł. XVII w.; Gobelin manufaktury w Horochowie, kon. XVIII w.; repr. [w:] T. Mańkowski, *Polskie tkaniny i hafty XVI–XVIII w.*, Wrocław 1954, poz. 51 i 65.

² *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, Stuttgart 1937 (tu: Emblem, Emblembuch) wskazuje wzory antyczne „Naturstudium” (np. Pflanzen, Tiere, Geräte, Körperteile).

z kwiatami lub zastępujące je bukiety kwiatowe. Wszystkie kompozycje otoczono są wicią roślinną, splecioną z formami chrząstkowo-maźwiniowymi, które przypominają ceowniki odwrócone grzbietami do środka *passe-partout*, ułożone po dwa, z pióropuszem przypominającym kształtem koguci grzebień przy jednej z wolut, wzbogacone pojedynczymi kwiatami, drobnymi wiązankami, a także niewielkimi girlandami.

Obrazki wyhaftowane przez siostry wizytki zawierają motywy spotykane w siedemnastowiecznych zbiorach emblematycznych: ujęcie ręki trzymającej symboliczny przedmiot, przedstawienia różnych drzewek oraz popularnego feniksa³.

Na jednym z emblematów wizytkowych widzimy rękę odzianą w kanoniczne szaty, wysuwającą się zza kartusza, podtrzymującą promieniujące serce – oddziaływujące na szereg mniejszych, gorejących serc, które umieszczone zostały na rabacie kwiatowej (ryc. 1). Symbol ręki trzymającej serce został jakby wpisany w naturalny pejzaż. W przedstawieniu tym wyróżnia się też słońce, zajmujące całą przestrzeń nieba – ogarnia promieniami serca. Z dwóch stron, przy brzegu ornamentalnej ramy zakomponowano słowa wiersza:

„Ogień pochodzący od oblicza jego zajął się”.

Następnie na dwóch mniejszych antependiach (krótsze wymiary sugerują, że pochodzą one z bocznych ścian ołtarza) wyhaftowane zostały pojedyncze krzewy, rosnące na ukwieconych wzgórkach. Ich korony wypełniają tło obrazu. Słońce, powtarzający się element wizytkowych emblematów, zajmuje w przedstawieniach drzewek połowę powierzchni obrazów – przysłania je promieniami. Jedno z nich to krzak róży w otoczeniu konwalii (ryc. 2), drugie nieokreślone, obsypane drobnym kwieciem i liśćmi, znajduje się nad wodą (zaznaczoną błękitną nicią, ryc. 3).

Emblemat (ostatni z czterech prezentowanych) z feniksem w płomieniach na pniu również ujęty został w naturalistycznym pejzażu. Występuje tu identyczne słońce, jak na opisywanych wyżej haftach. Feniks zakomponowany jest pośrodku ukwieconej łąki, po jego bokach występują nieduże, owocujące drzewka, na obrazie góruje słońce (ryc. 4).

Wszystkie przedstawione obrazki wyhaftowano na błękitnej satynie i naszyto na płaszczyznę antependiów, którą stanowi jedwab naciągnięty na drewnianą ramę. Wyszyte emblematy łączą wspólne cechy stylistyczne – precyzyjny rysunek haftu odtwarzający szczegóły, modelowanie formy poprzez użycie nici o wielu barwach i odcieniach, dążenie do malarskiego wyrazu całości. Siostry wykonały szycie ścięciem satynowym (*point satin*), w efekcie umożliwiającym cieniowanie. Struktura haftu cieniowanego pozwala na naturalizm ujęcia scen przedstawionych w hafciarstwie.

³ Wyhaftowane symbole spotykamy na różnych emblematkach w kompendium: A. Henkel, A. Schöne, *Emblemata Handbuch zur Simmbildkunst des XVI und XVII*, Stuttgart 1967.

Własnością prezentowanych haftów jest też poszukiwanie różnorodnych rozwiązań technicznych.

W emblemacie ukazującym rękę trzymającą serce, promieniujące na szereg mniejszych serc, wyeksponowany został parter kwiatowy poprzez zastosowanie haftu gobelinowego (*point de tapisserie, croisure*). Technika tkania, na każdym z czterech emblematów, przyjęto również w hacie słońca, który wykonano na osnowie wątkiem złotych, metalowych nici.

Ornament chrząstkowo-maźlowinowy występujący w bordiurze antependiów oraz wazy reprezentują motywy dekoracyjne, haftowane w technice *en relief*, wytworzone na grubym podkładzie złotymi nićmi. Stanowią niewątpliwie gotową produkcję rzemieślniczą – towar kupiecki do wykorzystania w pracach tekstylnych.

Opisy archiwalne haftów wizytkowych zawierają Cyrkularze zakonne⁴. W Cyrkularzu z 29. 04. 1757 roku siostry wizytki przedstawiły antependium z emblematem ukazującym rękę trzymającą serce, promieniujące na szereg mniejszych serc.

Tekst przekazuje, iż wykonany został „[...] wspaniały parament do wielkiego ołtarza. Jest to biała mora, na której wyhaftowano ku górze kwiaty w stylu naturalnym i błyszczące promienie słońca. Słońce zrobiono na małym krośnie w złocie; na dole pewnego rodzaju werdiura – parter usłany kwiatami, opracowany na osnowie o szczególnej pomysłowości. Nieco powyżej tej werdiury jest namalowana w całości ręka z ramieniem, a dłoń trzyma gorejące serce, ogarnięte przez promienne słońce. Z tego dużego serca promienie spływają na cztery mniejsze, nieco poniżej. Serce rozpalone miłością, które trzyma ręka, przedstawia naszego świętego Założyciela. Ten żar pobudzał Go do przekazywania bliźniemu wszystkich łask i przychylności, jakimi Bóg wzbogacił jego duszę. Widać jeszcze napisane słowa: «Ogień z oblicza jego zapalił się z obu stron». Znajdują się piękne reliefowe wazony z naturalnymi kwiatami, niezwykle dobrze zakomponowane. Wokół rozciąga się wspaniała dekoracja kwiatowa, również w stylu naturalnym i wyhaftowana złotem. Środek jest aplikowany na błękitnej satynie. Wszystko dobrano w zachwycającym guście [...]”⁵.

⁴ Cyrkularze (Circulaire) SS. Wizytek w Warszawie, źródła drukowane, listy okólniki pisane w języku francuskim, wydawane w Paryżu i rozsyłane do klasztorów Zgromadzenia na świecie.

⁵ Cyrkularz z dn. 29. 04. 1757 roku: „[...] un magnifique Parement pour le grand Autel: c'est une moire blanche, sur laquelle étoient brodées vers le haut des fleurs au naturel, et des rayons resplendissants d'un soleil; ce soleil est fait sur le petit métier d'or filloï; au bas est fait une espece de verdure et parterre parsemé de fleurs: cet ouvrage est fait sur des cordons d'une particuliere invention. Un peu audessus de cette verdure est peinte une main avec le bras tout entier: la main tient un Cœur enflammé sur lequel se répandoient les rayons du soleil. De ce grand Cœur les rayons rejaillissoient sur quatre Cœurs plus petits qui sont un peu plus bas. Le grand Cœur que tient la main, représente notre saint Fondateur dont le cœur étoit embrasé d'amour. Cet ardeur l'excitoit à faire part à son prochain de toutes les graces et faveurs dont Dieu avoit enrichi son ame. On voit encore ces mots écrit: LE FEU DE SA

Przekaz siostr, iż ręka trzymająca serce, promieniujące na szereg mniejszych serc na emblemacie i przedstawiająca fundatora zakonu świętego Franciszka Salezego, ukierunkował poszukiwania treści dalszych obrazów na antependiach w literaturze salezjańskiej.

Postać świętego Franciszka Salezego (1567–1622), biskupa Genewy, związana jest z księstwem Sabaudii⁶. W miasteczku Annecy u podnóża Alp powstał pierwszy dom wspólnoty wizytek (1610). Działalność duszpasterska świętego łączyła się z szerzeniem religii chrześcijańskiej na terenie prowincji Chablais w rodzinnej Sabaudii.

Poszukiwanie nowych treści religijnych i długotrwała korespondencja oraz spotkania Franciszka Salezego z Joanną de Chantal (1572–1641), pierwszą Matką SS. Wizytek, przyczyniły się do powołania zakonu wizytek według reguły św. Augustyna (list papieski z dn. 23. 04. 1618 roku).

Z nowo utworzonym zakonem SS. Wizytek wiąże się książka emblematyczna:

Życie symboliczne błogosławionego Franciszka Salezego biskupa i księcia Genewy. Ukryte pod woalem 52 emblematów wyrażających charakter jego najważniejszych cnót, z tyłomaz medytacjami oraz nabożnymi rozważaniami, w celu pobudzenia dusz chrześcijańskich i religijnych do umiłowania i praktykowania tych samych cnót. Przez M. Adrien Gambart, księdza. W Paryżu, nakładem autora do użytku Zgromadzenia SS. Wizytek, przy Fauxbourg Saint Jacques. 1664⁷.

FACE S'EST ALLUMÉDES DEUX CÔTÉS. Il y a des beaux vases faits en cartouche, avec des belles fleurs au naturel qui sont extrêmement bien rangées: tout alentour regne un ornement fort beau de fleurs aussi au naturel, et brodé en or; le milieu est appliqué sur un satin bleu: tout cela est accommodé d'une façon et dans un goût charmant."

⁶ Franciszek Salezy (1567–1622) urodził się w Księstwie Sabaudii w Thornes. Pierwsze nauki pobierał w La Roche i w Annecy. Dalsza jego edukacja miała miejsce w jezuickim Collège de Clermont w Paryżu (1582–1588) następnie odbywał studia prawnicze w Padwie. W tym okresie spotkał przyjaciela i nauczyciela jezuitę Antonio Possevino (1534–1611), który odniósł istotny wpływ na wszystkie późniejsze dzieła Świętego. Franciszek Salezy przyjął święcenia kapłańskie 8. 12. 1602 roku, realizował powierzone mu zadania w Annecy i okolicznych probostwach, następnie objął biskupstwo w Genewie. Powołał fundację na rzecz nauki (cyt.): „L'Académie florimontane” w 1606 roku (Statuts, Oeuvres, T. XXIV, s. 242–247). Święty Franciszek Salezy założył zakon SS. Wizytek. Pierwszy dom wspólnoty wizytek „La maison de la Galerie” utworzono w Annecy 6. 06. 1610 roku w święto Trójcy świętej, otwarty przez Jeanne de Chantal, Jacqueline Favre i Charlotte de Brécherd. Najważniejsze prace św. Franciszka Salezego: *Philothée, L'Introduction à la vie dévote; Traité de l'amour de Dieu*, wg *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique doctrine et histoire*, Paryż 1967; E. M. Lajeunie, OP, *Saint François de Sales L'Homme, La Pensée, L'Action*, Paryż 1966; Literatura biograficzna w języku polskim: J. Barberis, ks., *Żywot Franciszka Salezego*, Turyn 1910; ks. Hamon, *Żywot św. Franciszka Salezego, biskupa i księcia Genewy, doktora kościoła*, Kraków 1934, t. I–II; A. Margarie, *Św. Franciszek Salezy*, Kraków 1927; J. Miler, ks., *O radosnym miłowaniu Boga*, Oltarzew 1947.

⁷ Strona tytułowa druku:

La vie symbolique du Bienheureux François de Sales Evesque et Prince de Geneve. Comprise sous le voile de 52 Emblemes, qui marquent le caractere de ses principales vertus, avec

Treść zawarta w tytule określa cel powstania tej książki – służyć ma rozbudzeniu w duszach chrześcijańskich miłości oraz praktykowaniu cnót. Adrien Gambart⁸, autor książki i rysownik emblematów w niej zawartych, podkreśla również we wstępie, iż druk ten przygotowany został z myślą o Zgromadzeniu SS. Wizytek i przekazany siostrom w celu praktyk zakonnych.

Charakter utworu klasyfikuje książkę wśród druków etyczno-moralizatorskich o tematyce religijnej⁹. Posiada budowę właściwą dla książek emblematycznych. Każdy z emblematów ma trójczłonową kompozycję, na którą składa się ilustracja w prostokącie z inskrypcją w języku łacińskim na banderoli oraz wierszowaną subskrypcją w języku francuskim umieszczoną poza obrazem.

Czwarta część, uzupełniająca „Wyjaśnienia” (Eclaircissement), pisana prozą, rozwija myśli wyrażone poprzez emblematy. „Wyjaśnienia” Adriena Gambarta zawierają wyimki z Pism św. Franciszka Salezego¹⁰, co jest zgodne z zasadą stosowania słów różnych pisarzy w objaśnieniach emblematów. Rysunki autora, poza przyjętym schematem emblematycznym, zawierają też symbole z kręgu uniwersaliów (Naturstudium), zakomponowane w naturalnie przedstawionym pejzażu z nieodległym horyzontem oraz charakterystycznym słońcem.

Książka *Życie symboliczne błogostawionego Franciszka Salezego...* posiada dodatkowo opis ćwiczeń duchowych proponowanych w rozdziale „Owoce i Praktyki” (Fruits et Pratiques), gdzie w siedmiu punktach, w odniesieniu do kolejnych siedmiu dni tygodnia, autor poucza jak je praktykować.

Przeglądając zamieszczone w książce emblematy, znajdujemy te, które odpowiadają czterem obrazom wyszytym przez SS. Wizytki.

Emblemat XXXI w książce Adriena Gambarta (por. ryc. 5) przedstawia rękę trzymającą gorejące serce, które promieniuje na mniejsze serca ustawione w szeregu. Można przyjąć z całą pewnością, że obraz ten był wzorem dla haftu, odtworzonego dokładnie według grafiki. Tekst inskrypcji i subskrypcji towarzyszącej każdej z rycin książkowych umożliwia interpretację haftowanych przedstawień.

autant de Meditations, ou Reflexions pieuses, pour exciter les ames Chrestiennes et Religieuses à l'amour et à la pratique des mesmes vertus.

Par M. Adrien Gambart, Prestre. A Paris, Aux frais de l' Auteur pour l' usage des Religieuses de la Visitation, et à la disposition de celles du Fauxbourg Saint Jacques. M.DC.LXIV.

⁸ Adrien Gambart (1600–1668) jest autorem kolejnych prac poświęconych św. Franciszkowi Salezemu: *La vie symbolique du Bienheureux François de Sales...*, Paris 1664; *La véritable conduite du Bienheureux François de Sales pour le fréquent et saint usage de la confession et communion*, Paris 1664, wyd. I; *Le cœur affectif de saint François de Sales*, Paris 1671; wg: *Dictionnaire de spiritualité...*, op. cit.

⁹ Druk wymieniony [w:] M. Praz, *Studies in Seventeenth – Century Imagery: A Bibliography of Emblem Books*, Londyn 1947, znajdował się w warszawskim klasztorze sióstr wizytek, jest odnotowany w *Inwentarzu Książ z 1705 roku*. Przygotowując niniejszy artykuł korzystano z egzemplarza, który znajduje się w klasztorze SS. Wizytek w Paryżu przy Avenue Denfert-Rochereau.

¹⁰ Święty Franciszek Salezy, *Wybór Pism*, Warszawa 1956; oraz oprac. przybliżające treści nauki salezjańskiej: H. Lemaire, *Les images chez St. François de Sales*, Paryż 1962.

Inskrypcja do Emblematu XXXI:

I Niosę przejęte płomienie. Subskrypcja:

II Miłość jego pełna gorliwości, komunikuje wszystkich. Otrzymał z nieba ogień, płomienie miłości i rozdziela je duszom¹¹.

Opis emblematu objaśnia, iż promieniujące serce, które widzimy na hafcie, symbolizuje rozdzielanie miłości przez św. Franciszka Salezego. Haftowany napis: „Ogień pochodzący od oblicza jego zajął się”, nie ma związku z książkowym emblematem¹².

Miłość świętego, czytamy w „Wyjaśnieniu”, była najwyższą łaską jaką otrzymał on od Boga. Nie zgromadził jej jednak w sercu, jak można coś zebrać do wazy, lecz poniósł ją i rozdzielił.

Następnie porównamy haftowany obraz kwitnącego drzewka nad wodą z Emblematem XVIII (por. ryc. 7):

I Nie inaczej tak samo prawy.

II Postępowanie jego i pomnażanie cnót. Tym sposobem Święty sprawiedliwie korzysta, przez przyrost nowych owoców swojej łaski¹³.

Kwitnące drzewko nad wodą, przedstawione na antependium, symbolizuje postępowanie św. Franciszka Salezego i pomnażanie cnót. Chrześcijanin podobny jest do drzewa uprawianego nad wodą żywą, wydającego owoce. Dusza jego przypomina ogród doglądany przez słońce, szlachetną uprawę, którą pielęgnuje Bóg.

Haftowany obraz krzewu różanego w otoczeniu konwalii może być porównany z kolejnym emblematem Adriena Gambarta.

Emblemat XLVI przedstawia krzak róży rosnący między czosnkiem¹⁴, co symbolizuje opozycję (por. ryc. 8):

I Słodszy z powodu przeciwieństw.

II Cnota jego bardziej pachnąca przez przeciwieństwa. Przez przeciwności korzysta na sile. One czynią jego zapach bardziej słodkim i bardziej silnym¹⁵.

Przeciwieństwa dodają blasku rzeczom. Podobnie jak stosowanie cieni w malarstwie, które podnoszą kolory obrazów. Surowość zimy kontrastuje przy-

¹¹ I Acceptas refero flammas.

II Son amour plein de zele, et communicatif à tous. / Ayant receu du Ciel et des feux et des flammes, / Le veux avec amour les départir aux ames.

¹² Nie jest jednoznaczne, skąd pochodzi zdanie na hafcie, być może jest to własna interpretacja sióstr Ps. 17,9: według łacińskiego tekstu Wulgaty brzmi: „Et ignis a facie eius exarsit”. Ks. Jakub Wujek tłumaczy: „Ogień się zapalił od oblicza jego”.

¹³ I Haud aliter justus.

II Ses accroissements et progresz dans les vertus./

C'est ainsi que le Saint et le Juste profite, / Et par des fruits nouveaux augmente son merite.

¹⁴ Obraz krzewu róży w otoczeniu czosnku, jako symbolu przeciwieństw jest znany w emblematyce, został przedstawiony w: A. Henkel, A. Schöne, *op. cit.*

¹⁵ I Per opposita suavior.

II Sa vertu plus odoriserante par les opposition. / Par l'opposition il profite de forte, / Que son odeur en est bien plus douce et plus forte.

jemne powietrze wiosny. Z wonnych kropeł, otrzymanych w trakcie tłoczenia roślin, powstają najlepsze perfumy.

Haftowany obraz krzewu różanego w otoczeniu konwalii nie jest więc wiernym odwzorowaniem symbolu książkowego, gdzie występuje obok róży czosnek. Zapachy dwóch kwiatów mogą się różnić, ale czy są odbierane jako przeciwstawne? Być może, w uznaniu sióstr, zestawienie dwóch odmiennych kwiatów spełniałoby warunki zachowania symbolu opozycji.

Wprowadzanie zmian w emblematy siedemnastowiecznych w trakcie ich stosowania, odpowiadało przyjętej wówczas zasadzie kompozycyjnej „varietas”, nawet w sensie użycia tych samych obrazów, w celu wyrażania różnorodnych, bądź przeciwstawnych treści¹⁶.

Siostry wizytki wiernie odtworzyły na hafcie feniksa (por. ryc. 6), według Emblematu XLV. W tym kontekście, legendarny ptak jest nośnikiem następujących treści:

I Potomny mojego miłosierdzia.

II Miłosierdzie jego zawsze żywe. Pozostaje przy życiu po śmierci, będzie czynił swoją kołyskę, z płonącego chrustu, który jest jemu grobem¹⁷.

Haftowany obraz feniksa w płomieniach, słowami Adriana Gambarta, oznacza symbol niewygasłej nauki św. Franciszka Salezego, która pozostaje aktualna poprzez prace świętego.

Podobne, symboliczne treści przekazuje wizerunek słońca, występujący na każdym z haftowanych emblematów.

W książce *Życie symboliczne błogosławionego Franciszka Salezego...*, słońce przedstawione zostało na Emblemacie XXIII (por. ryc. 9).

Inskrypcja i subskrypcja przekazują treści:

I Tak ów zabłysnął w świecie.

II Światłość jego myśli i pism. Jak gwiazda błyszcząca na globie ziemskim. Jasność jego oświetlała niebo, ziemię, ocean¹⁸.

Zgodnie z tekstem książki, słońce jest znakiem św. Franciszka Salezego w kontekście zdania: „Vos estis lux mundi” (Wy jesteście światłością świata). Ponadto, słowa „Wyjaśnienia” podają, iż św. Franciszek Salezy uznawał słońce za pierwsze, najczystsze źródło pochodzące od samego Boga.

Uzupełnieniem powyższych treści może być Emblemat XLIV (por. ryc. 10). W książce jest to grafika ukazująca słońce, który odwraca swój kielich w stronę słońca. Objasnienia obrazu potwierdzają analogiczne do Emblematu XXIII wątki symboliczne:

¹⁶ J. Pelc, *Barok – epoka przeciwieństw*, Warszawa 1993, s. 185.

¹⁷ I Sibi charitate superstes.

II Sa charité toujours vivante et survivante à soy – mesme. / Survivant à la mort, il fera son berceau / De ce bûcher ardent qui luy sert de tombeau.

¹⁸ I Sic ille effulsit in orbe.

II La lumiere de sa Doctrine et de ses écrits. / Comme un Astre luisant, sur le glob du monde, / Ses feux ont éclairé le Ciel, la Terre et l'Onde.

I Postąpię za Tobą dokądkolwiek.

II Doskonałość jęgo w poddaniu się woli boskiej. Szukam w swoim spojrzeniu zawsze drogi ku Tobie. Jeżeli jej nie znajdę, stracę życie¹⁹.

Stonecznik zakomponowany został na pierwszym planie. W perspektywie zaznaczono regularny ogród barokowy, z zarysem architektury, fontanną, boskietami i parterami haftowymi.

Kwiaty wyhaftowane przez siostry wizytki, dekorujące płaszczyznę antependiów, mogą też dopełniać treści o życiu symbolicznym św. Franciszka Salezego. Rośliny to częste motywy literackie, zawarte w Pismach świętego, przekazniki nauki salezjańskiej.

Haftowane emblematy odwzorowane według książki *Życie symboliczne błogostawionego Franciszka Salezego...*, należy wiązać z początkami Fundacji zakonu SS. Wizytek (Zgromadzenie SS. Wizytek w Polsce – Fundacja Kólowej Ludwika Marii²⁰ 1654 roku), z okresem kiedy modlitwy prowadzone były w klasztorze w Warszawie w języku francuskim. Jednocześnie data wydania druku – 1664 rok, przybliży okres wykonania haftów. Siostry wizytki łączyły pracę nad haftami z modlitwą. Potwierdza to „Rękopiśmienna Kronika Klasztoru...”²¹, gdzie odnotowano: „[...] haftowanie dopomagało w skupieniu i rozpalaniu dusz i serc miłością Oblubieńca Bożego, dla którego bezpośrednio pracowano [...]”. Zakonnice, wyszywając emblematy, zapoznawały się z ich treścią – sprzyjało to medytacjom i ćwiczeniom duchowym. Przeznaczenie książki Adriena Gambarta do praktyk religijnych, łączyło się z motywacją tworzenia haftów przez zakonnice.

Hafty służyły jednak przede wszystkim ozdobie kościoła. Prace nad nimi nasilały się zawsze w związku ze świętami. Wtedy przerabiano także stare paramenty. Wielokrotne przeszycia stanowią obecnie warstwy zabytkowego haftu. Mogą podlegać odmiennej klasyfikacji stylistycznej i różnemu datowaniu²².

Potrzeby kościoła były też zapewne bezpośrednią przyczyną wykonania prezentowanych antependiów. Powstały jednocześnie, co potwierdza wykorzystanie jedwabiu z jednego brytu, jako tła dla haftu. Wszystkie antependia reprezentują jednorodny styl barokowy, powtarzają się określone elementy dekoracyjne:

¹⁹ I Te quocumque sequar.

II Sa parfaite conformité à la volonté de Dieu. / Je cherche son aspect, par tout je le veux suivre; / Et s'il ne luit sur moy, je dois cesser de vivre.

²⁰ Ludwika Maria Gonzaga (1612–1667) zaślubiona z królami Polski Władysławem IV (1646) i Janem Kazimierzem (1649).

²¹ *Rękopiśmienna Kronika Klasztoru Naszego Warszawskiego* to współczesne trzytomowe opracowanie siostry Marii Kazimierzy Fertner, w formie przewodnika po różnorodnych materiałach klasztornego archiwum.

²² W grupie omawianych antependiów, można by wymienić jeszcze jedną płaszczyznę z haftowanym emblematem przedstawiającym rękę trzymającą wagę, której szalę z małym, kłęczącym i modlącym się człowiekiem przeważały Narzędzia Męki Pańskiej. Między szalami wagi biegnie napis: „Causa salutis aeternae” (Powód zbawienia wiecznego). Na skraju antependium, na dwóch przeciwnych bokach bordiury, w pętłę dekoracyjnej taśmy wkomponowano słowa: „Requiescant in pace amen” (Spoczywajcie w pokoju).

wyszywane motywy kwiatowe, aplikowane formy małżowinowo-chrząstkowe i naszyte pośrodku emblematy, gloryfikujące Założyciela zakonu SS. Wizytek św. Franciszka Salezego.

Oparcie w datowaniu omawianych antependiów stanowi zapis archiwalny w Cyrkularzu z 29. 04. 1757 roku, wnoszący informację o wykonaniu paramentu z emblematem ukazującym rękę trzymającą serce, promieniujące na szereg mniejszych serc i wyrażającym rozdzielanie miłości przez św. Franciszka Salezego.

Przyjąć można, na podstawie tego zapisu, iż pozostałe antependia również powstały około 1757 roku. Natomiast haftowane emblematy przedstawiające: rękę trzymającą serce, promieniujące na szereg mniejszych serc, feniksa w płomieniach, drzewko kwitnące nad wodą oraz krzew róży w otoczeniu konwalii, wykonane zostały przez siostry znacznie wcześniej w 2 poł. XVII w. i wtórnie wykorzystane w dekoracji ołtarza.

Datowanie paramentów przybliży także jednolity wzór jedwabiu francuskiego tworzącego płaszczyzny antependiów. Na tkaninie rozpoznajemy sieciowy motyw o falistych liniach wstęg i kwiatnych gałązek, oplecionych jakby powojem – „lignes serpentines”, charakterystyczny dla Ludwika XV i występujący na francuskich jedwabiach około 1740 roku.

Powstanie antependiów w połowie XVIII w. można łączyć z wystrojem kościoła sióstr wizytek na święto beatyfikacji Pierwszej Matki Zakonu św. Jeanne Françoise Frémot de Chantal, które obchodzono w Warszawie w lipcu 1752 roku. Powtórzono wówczas uroczystość odbytą we Francji w Annecy.

Wizytki przywiązywały nie małą wagę do prac hafciarskich. Opisywały je często w Cyrkularzach. Podobnie dzisiaj troszczą się o zachowanie w jak najlepszym stanie bezcennego zespołu zabytkowych haftów.

Przedstawione antependia z wyszywanymi emblematami, przenoszącymi legendę o życiu symbolicznym św. Franciszka Salezego, wyrażają poprzez stylistykę i przekazywane treści gust epoki baroku.

Zamiłowanie do skojarzeń symbolicznych charakteryzowało mieszkańców siedemnastowiecznej Europy²³.

Emblemat ten został jednak wyłączony z omawianego zespołu, gdyż przedstawia odmienny wygląd. W odróżnieniu od czterech porównywanych w niniejszym artykule haftów, na obrazie tym brak słońca. Zza obłoków padają promienie wyszte srebrną i złotą nicią, które są tłem dla ręki wyłaniającej się zza chmur. Motyw ręki wpisany został w martwy pejzaż ziemi zaznaczonej haftem czerwono-brązowej nici. Można też przypuszczać, iż pierwotnie zawartość szali wyszutej wagi mogła być inna.

Antependium to datuje się na 3 ćw. XVII w., ze względu na użycie w dekoracji taśm w guście Jeana Beraina oraz styl wiązanek kwiatowych po bokach emblematu. Por. [w:] G. Ławniczak, *Motywy kwiatowe na paramentach haftowanych z kościoła sióstr wizytek w Warszawie jako nośniki wpływów francuskiej kultury artystycznej w połowie XVII w.*, Katowice 1991, s. 169–170. Materiały XXXVIII Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki.

²³ Siostry dały wyraz podobnym zamiłowaniom w liście dotyczącym ceremonii powołania Zgromadzenia Sióstr Wizytek w Polsce, Fundacji Królowej Ludwiki Marii (1654), wysta-

Siostry wizytki, przybyłe z Francji do Warszawy, wspólnie z polskimi zakonnicami jednoczyły się w medytacjach religijnych prowadzonych w oparciu o przygotowaną dla nich książkę emblematyczną. Zachowane hafty barokowe, przechowywane w kościele SS. Wizytek w Warszawie przy Krakowskim Przedmieściu 34 są wyrazem studiów nad obrazem i tekstem literackim tego czasu, przedstawionym w pięknej robocie hafciarskiej.

Embroidered emblems symbolising the life of St. François de Sales (Św. Franciszek Salezy) on Baroque antependia in the church of the Visitation of Our Lady (Wizytki) in Warsaw

The article discusses four selected pieces of embroidery from the collection of priceless Polish embroidery in Wizytki Church at 34 Krakowskie Przedmieście Street in Warsaw. The emblems sewn into the antependia had been embroidered according to the patterns presented in the book *La vie symbolique du Bienheureux François de Sales Evêque et Prince de Geneve (...)* written by M. Adrien Gambart, Prestre, Paris (...), 1664. Their origin is associated with the beginnings of the Wizytki convent in Poland and with a foundation set up by Queen Louise-Marie de Gonzague (1612-1667) in 1654, i.e., during the period when prayers in the Monastery were said in the French language. The sisters had a spiritual practice to purify hearth through prayer and meditation with the help of specially prepared texts and, at the same time, they were engaged in embroidering the said emblems. There is an entry in the Monastery's Chronicle that reads that the work on the embroidery helped in focusing the sisters, attention on God and evoked love of God. The year 1757 has been adopted by the present writer as the date of the origin of the antependia as it may be proved by an entry in *Cyrkularz* dated 29th April 1757 (Circulaire - circular letters written in French published in France and circulated by the Wizytki nuns) which reads that the sisters have made a parament with an emblem showing a hand holding a heart with a number of smaller hearts radiating from it, which was to symbolize the preaching of the message of love by St. François de Sales. The origin of antependia may be well associated with the preparation of the interior of the church for a celebration of the beatification of Jeanne Françoise Frémiot de Chantal, the first Mother Superior of the Monastery, which was held in Warsaw in July 1752 and was a repetition of a similar celebration at Annecy in France. However, the emblems that symbolized the life of St. François de Sales had been embroidered separately and then sewn into the antependia and their origin should be dated to the second half of the 17th century.

translated by Tomasz Olszewski

nym do Francji, zamieszczonym [w:] E. Raczyński, *Portofolio królowej Maryi Ludwiki, czyli zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce*, Poznań 1844, t. I, s. 168–169: relacja wprowadzenia zakonnice do klasztoru warszawskiego z dn. 9. 08. 1654 roku: „[...] Podczas pierwszej wizyty Króla Jmości w naszym klasztorze pokazała się na niebie tęcza zupełnie nad naszym domem. Zaś w wigilię naszego wprowadzenia, Królowa Jmość, wchodząc do swojej celi ujrzała siedzącą na posadzce gołębicę, która ani się nie ruszyła z miejsca, pomimo że Najjaśniejsza Pani przechadzała się tuż koło niej, ba, nawet straszyla ją, przybijając młotkiem tapiserie i zawieszając po ścianach obrazy [...]. W istocie widziałyśmy tę gołębicę i musimy wyznać, że ptaka tego, jak i znalezienie się tęczy, uważamy za wyraźny cud, przez który opatrność ciała okazać nam e m b l e m a t y c z n i e p o k ó j, zgodę i protekcję Najjaśniejszego Państwa dla naszego Zgromadzenia [...]”.

Można zastanowić się, czy odnotowanie w liście zdarzeń: ukazanie się na niebie tęczy i siedząca gołębicą na posadzce, odebrane jako z n a k i e m b l e m a t y c z n e w połowie siedemnastego wieku przez siostry wizytki, są tylko literacką formą zapisu relacji, czy wyrazem epoki w sensie semantycznym?

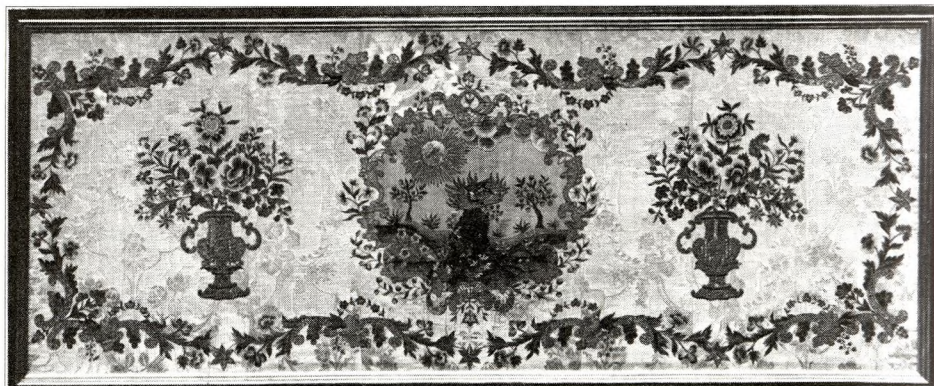
Ryc. 1. Antependium z emblematem ręki trzymającej serce, promieniujące na szereg mniejszych serc, wym. 99 x 256 (fot. Waław Górski)

Ryc. 2. Antependium z emblematem krzewu róży w otoczeniu konwalii, wym 80 x 111 (fot. Waław Górski)

Ryc. 3. Antependium z emblematem drzewka nad wodą, wym. 80 x 111 (fot. Wacław Górski)

Ryc. 4. Antependium z feniksem w płomieniach, wym. 77 x 192 (fot. Wacław Górski)

Antependia datowane na około 1757 r. (kościół SS. Wizytek w Warszawie). Fot. Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, wyk. Wacław Górski.

1-6 La vie Symbolique

EMBLEME XLV.

Sa charité toujours vivante & survivante à
soy - meisme.

Survivant à la mort, il fera son berceau
De ce bûcher ardent qui luy sert de tombeau;

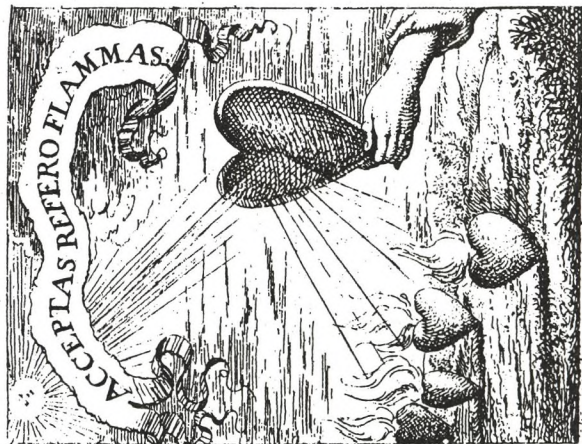
Ryc. 6 por. ryc. 4

120 La vie Symbolique

EMBLEME XXXI.

Son amour plein de zele, & communicatif à tous.

Ayant reçu du Ciel & des feux & des flammes,
Le zele avec amour les départir aux ames.

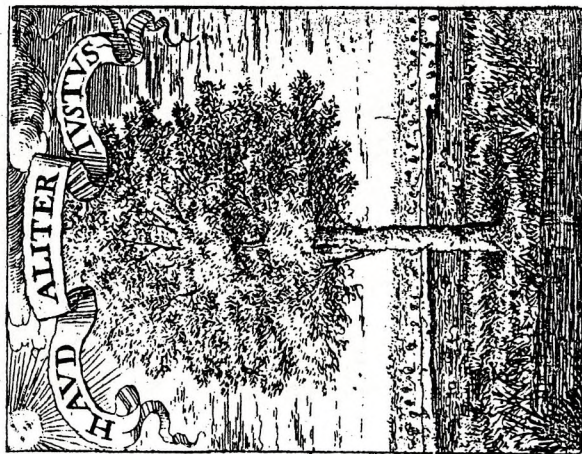
ECLAIR:

Ryc. 5 por. ryc. 1

EMBLEME XVIII.

Sei accrossimenti & progressi dans les vertus.

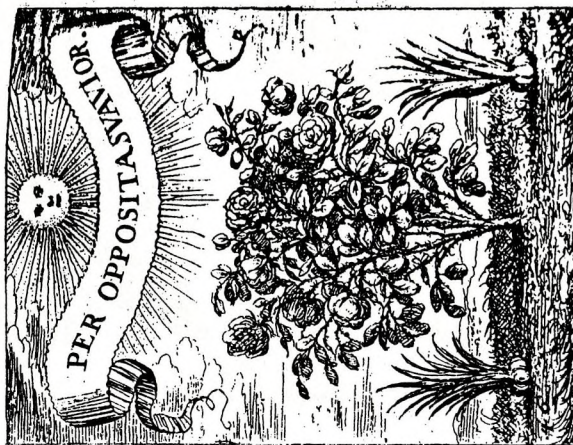
*C'est ainsi que le Saint & le Juste profite,
Et par des fruits monueaux augmente son mérite.*

Ryc. 7 pot. ryc. 3

EMBLEME XLVI.

Sa vertu plus odoriferante par les oppositions.

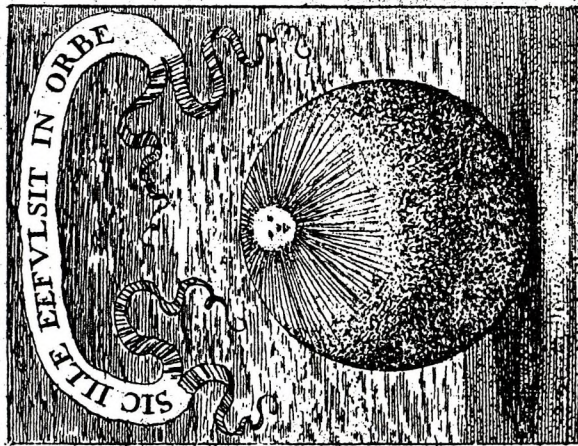
*Par l'opposition il profite de sorte,
Que son odor en est bien plus douce & plus forte.*

Ryc. 8 pot. ryc. 2

La lumière de sa Doctrine & de ses écrits.

EMBLEME XXIII.

La lumière de sa Doctrine & de ses écrits.

Comme un Astre luyfant, sur le globe du monde,
Ses feux ont éclairé le Ciel, la Terre & l'Onde.

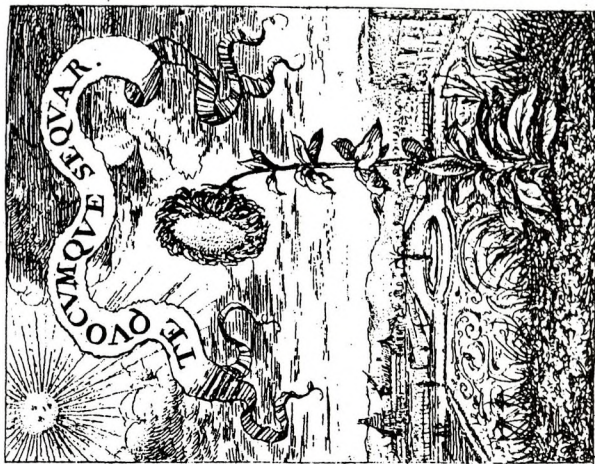
ECLAIR.

Ryc. 9

Sa parfaite conformité à la volonté de Dieu.

EMBLEME XLIV.

Sa parfaite conformité à la volonté de Dieu.

Te cherche son aspect, par tous ie le yeux s'airé,
Et si line luit sur moy, ie dois cesser de vivre.

Ryc. 10